

LASTEN OSALLISUUS SUOMEN EVANKELIS- LUTERILAISEN KIRKON PERHEJUMALANPALVELUS- KAAVOISSA

TARJA MEIJER

Johdanto

Kristillinen seurakunta on jumalanpalvelusyhteisö. Varhaiset kristityt viettivät jumalanpalvelusta kodeissa perhekunnittain.¹ Perheet ovat oletettavasti koko kirkon historian ajan osallistuneet jumalanpalveluksiin, mutta varsinaiset perhejumalanpalvelukset saivat alkunsa Englannissa 1950-luvulla pyhäkoulutyön kehittyessä ja etsiessä uusia toteutustapoja.² Lapsen ohella haluttiin kohdata ja tavoittaa koko perhe.³ Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa perhejumalanpalvelusten synty ja kehitys liittyvät pyhäkoulun historiaan ja kirkon katekeettiseen perinteeseen.⁴ Perheille suunnatuista jumalanpalveluksista puhuttiin aluksi perhekirkkoina.⁵ Nimi muuttui perhejumalanpalvelukseksi, muutoksella haluttiin korostaa perheille suunnatun jumalanpalveluksen jumalanpalvelusluonnetta.⁶ Vuosituhannen vaihteen jumalanpalvelusuudistuksen myötä tapahtui merkittävä muutos seurakuntien jumalanpalveluselämässä. Ehtoollisjumalanpalvelusta eli messua alettiin viettää entistä säännöllisemmin.⁷ Uudistuksen myötä myös perheille suunnatun ehtoollisjumalanpalveluksen nimi muuttui perhemessuksi.⁸

1 Senn 2010, 17–19.

2 Stanton 2014, 7.

3 Taipale 1974, 7.

4 Kansanaho 1988, 6.

5 Kilpiö 1987, 13.

6 Mattila 1987, 15.

7 KK 2000, 11; Kotila 2004, 146; Sariola 2001, 19.

8 KK 2000, 61–80.

Perhejumalanpalvelusten syntyyn ja kehitykseen vaikuttivat liturgisen uudistusliikkeen ”liturgical movement” myötä levinneet ajatukset seurakunnan osallisuudesta liturgiseen elämään. Perhemessu on osoitus jumalanpalveluksen kontekstuaalisuudesta. ⁹ Yhteiskunnassa ja kulttuurissa vallitsevat ideologiat heijastuvat myös jumalanpalveluksen ilmenemismuotoihin ja vaikuttavat lapsen osallisuuteen jumalanpalveluksessa. ¹⁰ 2000-luvulla yhteiskunnallisessa ja kirkollisessa keskustelussa osallisuuden ja toimijuuden teemat ovat nousseet keskiöön sekä kansallisella että kansainvälisellä tasolla. Perhejumalanpalveluksen kaavojen rakenteisiin kirjattu mahdollisuus lasten osallisuuteen luo edellytyksiä lasten toimijuudelle ja osallistumiselle. Osallisuuden kokemus nähdään tärkeäksi merkityksellisen kirkon jäsenyyden kannalta. ¹¹ Tässä artikkelissa tutkin, miten Suomen evankelis-luterilaisen kirkon perhejumalanpalveluskaavoissa on tuettu ja tuetaan lasten osallisuutta.

Suomalaisen perhejumalanpalveluksen taustaa

Lastenjumalanpalvelukset ja lastenjumalanpalveluskaavat

Kastettavien ja kastettujen opettaminen on tehtävä, johon läntinen kirkko on pyrkinyt löytämään kuhunkin aikaan ja kontekstiin sopivan tavan. ¹² Lapsille suunnattuja jumalanpalveluksia on pidetty jo uskonpuhdistuksen aikaan Saksassa osana katekeesia. ¹³ Niiden synnyn taustalla on ajatus siitä, että tavallinen jumalanpalvelus on lapselle vaikeaselkoinen tai raskas. Lapsille suunnatut jumalanpalvelukset otettiin käyttöön Saksan sisälähetyspiireissä 1800-luvun alkupuolella ja 1880-luvun lopulla pyhäkoulu alettiin kutsua lasten jumalanpalvelukseksi. ¹⁴

Suomessa lastenjumalanpalvelusten synty linkittyy kirkon katekeettiseen perinteeseen ja pyhäkoulun historiaan. Lisäksi lasten jumalanpalvelusten syntyyn liittyvät herätysliikkeiden vaikutuksesta hartaudelliset elementit. Pyhäkoululiike levisi Suomeen 1800-luvulla englantilais-amerikkalaisessa muodossa. ¹⁵ Toisin kuin esimerkiksi Englannissa, Suomessa pyhäkoulu ja kirkko tekivät hyvää yhteistyötä. ¹⁶ Suomessa pyhäkoulu haluttiin liittää kirkkovuoteen ja jumalanpalvelukseen. ¹⁷ Sak-

9 Sariola 2001, 294.

10 Kotila 2004, 147: ”Jumalanpalvelus on itsessään prosessi, joka väijäämättä muuttuu jossakin määrin aikojen kuluessa. Sekä kirkon sisällä että koko yhteiskunnassa ja kulttuurissa tapahtuvat muutokset heijastuvat myös kirkon jumalanpalveluselämään”.

11 Ovet auki 2020, 6.

12 Senn 2010, 39: *Jo varhaiseen kristilliseen liturgiaan kuului katekumeenien liturgia, jonka jälkeen jumalanpalvelus jatkui kastettujen liturgiaan.*

13 Taipale 1962, 5.

14 Kansanaho 1988, 59–61.

15 Kansanaho 1988, 20.

16 Stanton 2014; Kansanaho 1988, 196.

17 Kansanaho 1966, 50.

---

salaisten vaikutteiden innoittamina alettiin myös Suomessa viettää lasten jumalanpalveluksia 1800-luvun puolivälin jälkeen. Teologian tohtori G.M.Waeneberg piti Helsingissä jouluna 1863 todennäköisesti Suomen ensimmäisen lastenkirkon.¹⁸

Sekä yksityiset henkilöt että yhdistykset tekivät ehdotuksiaan lasten jumalanpalveluskaavoiksi.¹⁹ 1890-luvun suomalaisissa lasten jumalanpalveluskaavoissa noudatettiin tarkoin päiväjumalanpalveluksen järjestystä, mukana oli myös ehtoollisliturgiaa.²⁰ Lasten jumalanpalvelus ymmärrettiin 1800-luvun lopun Suomessa pyhäkoulun edistyneimpänä muotona ja väliportaana seurakunnan jumalanpalvelukseen.²¹

Lasten jumalanpalvelusjärjestys hyväksyttiin ensimmäisen kerran Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirjaan vuonna 1913. Lasten jumalanpalvelus noudatti lähinnä päiväjumalanpalveluksen vaihtoehtoista kaavaa.²² Näin oli kuitenkin avattu tie erityisjumalanpalveluksille, joilla pyrittiin tavoittamaan perheet.²³ Monien pappien mielestä lasten jumalanpalvelusjärjestyksessä ei huomioitu riittävän hyvin lapsen ajatusmaailmaa. Pyhäkoulun Käsikirjassa oli lyhyempi kaava, jota käytettiin virallisen kaavan rinnalla. Vuonna 1932 Taneli Vilkuna laati kolmannen lasten jumalanpalveluksen kaavan, joka oli suosittu.²⁴ Koululaisjumalanpalvelusten yleistyminen ja kristillisten järjestöjen tekemä nuorisotyö 1920- ja 1930-luvuilla synnyttivät tarpeen saada uusi jumalanpalvelusjärjestys. Vuonna 1933 hyväksyttiin kaava koululais- ja nuorisojumalanpalveluksille.²⁵

Perhejumalanpalvelusten synty ja kehitys

Perhejumalanpalvelus syntyi Englannissa tarpeesta sovittaa yhteen pyhäkoulun ja kirkon tehtävät. Kongregationalistisen kirkon pastori H.A.Hamilton perusti perhekirKKO -mallin ”family church” 1950- ja 1960-lukujen taitteessa.²⁶ Ulkomaisten vaikutteiden pohjalta pidettiin Suomessakin jo 1950-luvulla ensimmäisiä perhekirKKOja.²⁷ 1970-luvun alkupuolella perhekirKKot olivat vakiinnuttaneet asemansa kaupungeissa ja yleistyneet maaseudulla.²⁸ Perhejumalanpalvelusten taustalla on nähtävissä

---

18 Kansanaho 1988, 59.

19 Kilpiö 1987, 12.

20 Kansanaho, 1966, 50–51.

21 Kansanaho 1988, 60–61; Pyhäkoululehti 1897, 77–79: ”*Lasten jumalanpalveluksella tarkoitetaan sellaisia tilaisuuksia, joita pidetään kirkoissa ja joissa sen päivän evankeliumi tutkitaan. Lasten jumalanpalvelukset ovat pyhäkoulun korkein kehitystaste ja väliaste seurakunnan Jumalan palvelukseen*”.

22 Kansanaho 1988, 95.

23 Kilpiö 1987, 12.

24 Kansanaho 1988, 137–138.

25 Kilpiö 1987, 13.

26 Stanton 2014, 7.

27 Kilpiö 1987, 13.

28 Sariola 1978, 50.

seuraavanlainen kehityskulku: kotihartaudet kehittyivät pyhäkouluiksi ja sittemmin lastenjumalanpalveluksiksi, joita seurasivat perhekirkot.²⁹

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kasvatustoiminnassa alettiin kirkollisten ja yhteiskunnallisten muutosten myötä 1960-luvulla painottaa kokonaisnäkemystä, jonka mukaan kaikki kirkossa tehtävä kasvatustyö oli kasteopetusta. Sen tehtävänä oli olla polkuna seurakunnan yhteyteen. Tämän kehityksen myötä pyhäkoulun rinnalle syntyivät päiväkerhot ja perhetyö, jolla tarkoitettiin kehtoluokkatyötä ja perhekirkkoa.³⁰ Suomessa perhekirkon alkuvaiheet kytkeytyivät vuonna 1943 alkaneeseen ja vuoden 1968 käsikirjaan työnsä saattaneeseen jumalanpalvelusuudistukseen.³¹ Kun perhejumalanpalveluksia alettiin viettää, ei lapsilla vielä ollut oikeutta osallistua ehtoollisen viettoon. Kastettujen lasten oikeus osallistua ehtoolliseen vaati vuosikymmeniä kestävästä keskustelusta ja pitkällisen päätöksentekoprosessin.³² Vasta vuodesta 1979 lähtien ovat lapset voineet osallistua ehtoolliseen Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa.³³

Perhejumalanpalvelusten muotoutumiseen on vaikuttanut Saksassa uskonto-kasvatuksen saralla kehittynyt lasten teologia, jonka keskeinen elementti on dialogi tasavertaisten kumppanien välillä. Lasten teologia nostaa lapsen uskonnolliseksi toimijaksi ja itsenäiseksi kokijaksi, jumalanpalveluksen subjektiksi.³⁴ Lasten teologiaa on muovannut myös Englannissa tehdyistä tutkimuksista virinnyt ajatus lasten spiritualiteetista.³⁵ Lapsuuden hengellisyyttä ei pidetä enää keskeneräisenä.³⁶ Useat lapsiteologit painottavat Yhdistyneiden Kansakuntien yleissopimukseen viitaten, että lapsilla on perusoikeuksien ohella oikeus osallisuuteen myös teologian saralla.³⁷ Esimerkiksi Ruotsin kirkossa on liturgian tutkimuksen avulla haluttu etsiä uudelleen lasten paikkaa kirkossa.³⁸

Suomalaisen perhejumalanpalveluksen kehittymiseen on vaikuttanut Saksassa 1980-luvulla syntynyt kokonaisvaltaista ajattelua painottava kirkkopedagogiikka.³⁹ Kotikirkko tutuksi viidellä aistilla on hanke, jonka tavoitteena on ollut tutustuttaa

29 Kansanaho 1966, 52.

30 Kansanaho, 1988: 227–229 ja 272–273.

31 Sariola 1978, 50–55.

32 Hiltunen 1989, 297–315.

33 KJ 2 §11,2: *”Kastettu lapsi, jolle on opetettu ehtoollisen merkitystä, saa osallistua ehtoolliseen yhdessä vanhempansa tai muun hänen kristillisestä kasvatuksestaan huolehtivan konfirmoidun jäsenen kanssa. Kastettu seurakunnan jäsen, joka osallistuu rippikouluun, voi ehtoollisopetusta saatuaan osallistua ehtoolliseen seurakunnan yhteisessä jumalanpalveluksessa rippikoulunsa opettajan kanssa.”* (9.11.2001/1163) Lisäys rippikoulu ryhmiä oikeudesta osallistua ehtoollisen viettoon tehtiin vuonna 2001. Piispa kokous antoi istuntonsa 12.2.2002 tarkemmat ohjeet säännöksen soveltamisesta.

34 Zimmermann 2015, 2–4 ja Dillen 2019, 1, 8–9.

35 Hay & Nye, 1998.

36 Hay & Nye 1998, 17–33, 49–63; Kilpeläinen, 2019.

37 Dillen 2019, 2; Greene 2005, 3.

38 Modeus 2005, 383–402.

39 Grynewald 2005, 15–21.

lasta henkilökohtaisesti kirkkoon.⁴⁰ Leikkivä kirkko on käsite ja unelma, jota kohti kirkon lapsityössä on edetty.⁴¹ Perheiden jumalanpalveluselämän kannalta tämä on tarkoittanut kokonaisvaltaista, kaikilla aisteilla toteutettavaa jumalanpalvelusta.⁴²

Perhejumalanpalveluskaavat

Nimitys perhekirKKo vakiintui Suomessa englantilaisen esikuvansa ”family church” mukaiseksi. Vuoden 1968 kirkkokäsikirjassa ei ollut vielä perhekirKKolle omaa kaavaa, mutta lasten jumalanpalvelus ”voi myös olla perhekirKKo, johon lasten vanhemmat osallistuvat”.⁴³ Rakenteeltaan perhekirKKo oli usein päiväjumalanpalveluksen kaltainen. Kaava oli tarkoitettu lähinnä erityisiin tilanteisiin, joihin kutsuttiin lapsia ja perheitä.⁴⁴ Vuoden 1971 Päiväjumalanpalveluksen oppaassa ei annettu soveltamishojeita lasten jumalanpalvelukseen. Silloin kun lasten jumalanpalvelus pidettiin kirkossa, tuli yksityiskohdissa noudattaa päiväjumalanpalveluksesta annettuja ohjeita.⁴⁵

Piispaikokous antoi vuonna 1975 kirkon jumalanpalvelus- ja musiikkitoimikunnalle tehtäväksi kehittää perhekirKKokäytäntöä kokeilutoiminnan avulla. Järjestettyä kokeilutoimintaa alettiin kehittää yhdessä tähän tehtäväalueeseen liittyvien kirkon toimikuntien ja järjestöjen kanssa.⁴⁶ Työryhmä kartoitti seurakuntien perhekirKKokäytäntöjä ja laati kaksi perhejumalanpalveluskaavaa vuonna 1980 suoritettavaa kokeilutoimintaa varten. Vuonna 1983 kirkolliskokous hyväksyi perhejumalanpalveluskaavat I ja II väliaikaiseen käyttöön adventista alkaen. Myöhemmin piispaikokous antoi suosituksen ja ohjeet kaavan II käyttämisestä. Nimitys perhekirKKo oli muuttunut perhejumalanpalvelukseksi tässä prosessissa.⁴⁷ Nimenmuutoksella osoitettiin perheille suunnatun jumalanpalveluksen todellinen jumalanpalvelusluonne.⁴⁸ Kaava oli tarkoitettu käytettäväksi perheiden jumalanpalveluksessa päiväjumalanpalveluksen paikalla.⁴⁹

Vuosituhanne vaihteen jumalanpalvelusuudistuksen myötä tapahtui merkittävä muutos seurakuntien jumalanpalveluselämässä. Ehtoollisjumalanpalvelusta eli messua alettiin viettää entistä säännöllisemmin.⁵⁰ Uudistuksen myötä myös per-

40 Lindgren & Lindfors & Kangasmaa 2005, 36–37.

41 Virtanen 2005, 7.

42 Lindfors 2005, 117–121.

43 KK 1968, 61.

44 Kilpiö 1987, 13; KK 1968, 61–67.

45 KK 1968, 61.

46 Perhejumalanpalvelus 1980, 3.

47 Kilpiö 1987, 11–14.

48 Mattila 1987, 15.

49 Perhejumalanpalvelus 1983, 2.

50 KK 2000, 11; Kotila 2004, 146; Sariola 2001, 19; Ovi messuun 2008, 5: ”Kristillinen seurakunta on jumalanpalvelusyhteisö. Siitä syystä messu on seurakunnan elämän keskus.”

heille suunnatun ehtoollisjumalanpalveluksen nimi muuttui perhemessuksi. Kirkolliskokouksen vuonna 2000 hyväksymä kirkkokäsikirja sisältää runsaasti aineistoa perhejumalanpalveluksiin.⁵¹ Perhemessua voidaan viettää sunnuntain tai muun pyhäpäivän pääjumalanpalveluksena sekä arkipäivän tai erityistilanteen jumalanpalveluksena. Tällöin kaavaa voidaan soveltaa tilanteen mukaan. Kun perhejumalanpalvelusta vietetään sanajumalanpalveluksena, jätetään ehtoollisosa pois.⁵²

Varsinkin 1970- ja 1980-luvuilla syntyi useita lapsille ja nuorille suunnattuja erityismessuja. Käsikirjauudistukseen liittyvän kokeilukauden myötä tarve uusien messujen synnyttämiseen väheni. Tämän kehityksen myötä seurakuntien oli mahdollista alkaa ”luvallisesti” muokata jumalanpalveluksista tilanteeseen sopivia.⁵³ Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen hyväksymien lasten- ja perhejumalanpalveluskaavojen rinnalla on alusta lähtien kulkenut myös ”epävirallisia” jumalanpalvelusjärjestyksiä. Kaikki perheille suunnatut jumalanpalvelusjärjestykset eivät ole levinneet valtakunnalliseen käyttöön. Viralliset kaavat ovat usein syntyneet ja muokkautuneet epävirallisten kaavojen jälkeen ja niiden rinnalla.⁵⁴

Osallisuuden viitekehys

Osallisuus on moniulotteinen, sosiologiasta peräisin oleva käsite. Usein osallisuudella tarkoitetaan osallisuuden kokemusta, rakenteellista mahdollisuutta osallistua tai osallistumista. Valittu osallistumattomuus voi olla osallisuutta.⁵⁵ Osallisuuden käsitettä on kutsuttu sateenvarjokäsitteeksi, sillä se kokoaa näkökulmia ja lähestymistapoja. Osallisuus ei ole rakenteellinen eikä yksilöllinen ominaisuus; osallisuus rakentuu vuorovaikutuksessa.⁵⁶ Osallisuudesta on tullut 2000-luvun ilmiö, siitä huolimatta osallisuudelle ei ole tarkkaa määritelmää. Osallisuusteoriat tarkastelevat osallisuutta erilaisista näkökulmista ja osallisuutta voidaan tarkastella suhteessa erilaisiin ilmiöihin.⁵⁷

Kansainvälisellä tasolla keskusteltaessa lapsen oikeuksista ja erityisasemasta ovat lasten osallisuus ja toimijuus nousseet keskiöön. Vuoden 1989 Yhdistyneiden kansakuntien lapsenoikeuksien sopimus on keskeisessä asemassa keskusteltaes-

51 KK 2000: *perhemessu 61-80; kirkkovuoden eri ajankohtiin johdantosanat, kiitosvirsi Pyhälle Kolminaisuudelle, uskontunnustuslauluja, teemavirsiä, perhevirsi, elämänkaarilaulu, perhemessun ehtoollislaulu 325–337.*

52 KK 2000, 61.

53 Lindfors 2001, 71.

54 Kansanaho 1988, 59–61.

55 Stenvall 2018, 17.

56 Isola et al. 2017, 3, 16.

57 Grönlund 2020.

---

sa käytännön toimista lapsen oikeudesta osallisuuteen ja toimijuuteen.⁵⁸ Lapsuudentutkimuksen myötä lasten osallisuuden ja toimijuuden teemat ovat nousseet yhteiskunnalliseen tarkasteluun.⁵⁹

Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa toteutettiin vuosina 2011–2013 jumalanpalveluselämän kehittämishanke *Tiellä – På väg*. Tavoitteena oli rikas ja monipuolinen, inhimillistä lämpöä ja hengellistä syvyyttä sisältävä jumalanpalveluselämä. Matkalla olemisen ajatus liittyi vahvasti hankkeeseen. Tällaisen jumalanpalveluselämän ajateltiin kasvattavan myös seurakunnan osallistumista ja osallisuuden kokemusta.⁶⁰ Suomen evankelis-luterilaisen kirkon strategiassa vuoteen 2026 osallisuus on tunnistettu ilmiö. Yhtenä strategian tavoitteena on, että kirkossa osallisuutta kokeva tuntee seurakuntayhteyden voimavarakseen ja kirkon jäsenyyden merkitykselliseksi. Osallisuuden kokemus nähdään tärkeäksi merkityksellisen kirkon jäsenyyden kannalta.⁶¹ Polku-mallissa seurakunnille annetaan työvälineitä toimintaympäristönsä tarpeiden mukaisesti luoda ja vahvistaa lasten ja nuorten seurakuntayhteyttä.⁶²

Artikkelin teoreettisena viitekehystenä on teksteissä ilmaistu intentio lasten osallisuuden mahdollistamiseen. Tällöin osallisuudella tarkoitetaan kaavassa lapsille annettua mahdollisuutta osallistua perhejumalanpalveluksen suunnitteluun, valmisteluun tai toteutukseen. Osallisuutta voidaan kokea muutenkin kuin toimijuuden kautta. Rakenteisiin kirjattu mahdollisuus osallisuuteen ja toimijuuteen luo edellytyksiä lasten toimijuudelle ja osallisuudelle.

Tutkimustehtävä, metodi ja aineisto

Tämän artikkelin tutkimustehtävänä on selvittää, miten perhejumalanpalveluksen kaavoissa sekä niiden oppaissa on tuettu ja tuetaan lasten osallisuutta. Tutkimustehtävän pohjalta on muotoiltu seuraavat tutkimuskysymykset:

Miten lasten osallisuutta tuetaan kaavoissa ja niiden oppaissa?

Miten lasten osallisuuden tukeminen on muuttunut kaavoissa ja niiden oppaissa?

Usein lapsista puhutaan homogeenisena joukkona. Lapsen käsitteellä on kolme perusmerkitystasoa: lapsen ikään ja kehitysvaiheeseen liittyvä, lapseussuhteeseen

---

58 Stenvall 2018, 7.

59 Alanen & Karila (toim.) 2009, 54–55.

60 Loppuraportti *Tiellä – På väg*, 4–5.

61 Ovet auki 2020, 6.

62 Reinikainen & Vappula & Ojell 2021.

sekä lapsena olemisen metaforamerkitykset. Perusmerkitysten käyttötavat poikkeavat toisistaan.⁶³ Tässä artikkelissa lapsella tarkoitetaan vanhempiensa kanssa kirkkoon tulevaa alaikäistä lasta, eli viitataan sekä ikään ja kehitysvaiheeseen että lapseussuhteeseen liittyviin sanan lapsi merkityksiin.

Käsitys lapsesta ja lapsuudesta sekä lasten yleinen sosiaalinen asema yhteisössä on muuttunut historian saatossa ja on kautta kristillisen historian vaikuttanut lapsen rooliin jumalanpalveluksessa.⁶⁴ Lapsikäsitelmä pohjautuu maailmankuvaan ja siitä nousevaan ihmiskäsitykseen sekä maailmankatsomukseen. Myös lapsen ja lapsuuden suhde aikuiseen ja aikuisuuteen sisältyy lapsikäsitelmään. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon nykyisessä lapsikäsitelmässä yhdistyvät sekä Raamattuun ja teologiseen tutkimukseen perustuva että ajantasaiseen lapsitutkimukseen perustuva tieto.⁶⁵

Taulukko 1. Artikkelin aineistona olevat kolme perheille suunnattua jumalanpalveluskaavaa

Kaava 1968	Kaava 1983	Kaava 2000
Kirkolliskokouksen vuonna 1968 hyväksymä lasten jumalanpalveluksen kaava	Kirkolliskokouksen vuonna 1983 väliaikaisesti käyttöön hyväksymä <i>perhejumalanpalveluksen</i> kaava ⁶⁷	Kirkolliskokouksen vuonna 2000 hyväksymä <i>perhemessun</i> kaava ⁶⁸
”voi myös olla <i>perhekirkko</i> , johon lasten vanhemmat osallistuvat” ⁶⁶	sekä piispainkokouksen 15.9.1983 antamat ohjeet kaavan käytöstä	

Jumalanpalvelukset toimitetaan kirkkokäsikirjan mukaan (KJ 2§ 1), vaikka jumalanpalvelukset muuttuvat myös ruohonjuuritasolta nousten. Jumalanpalveluksen opas antaa käsikirjan soveltamista koskevia ohjeita ja tukee kirkon hengellistä elämää.⁶⁹ Kaavojen ohella artikkelin aineistona ovat Päiväjumalanpalveluksen opas vuodelta 1971 sekä Jumalanpalveluksen oppaat vuosilta 1983, 2000 ja 2009. Vuoden 2000 ja 2009 oppailla on sama nimi ”Palvelkaa Herraa iloiten”. 2000-luvun ensimmäi-

63 Jankko 2019.

64 Hiltunen 1989, 24.

65 Pulkkinen 2018, 5, 9, 17.

66 KK 1968, 61–67.

67 Perhejumalanpalvelus 1983, 3–17.

68 KK 2000, 61–80.

69 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 8.

sellä vuosikymmenellä tapahtui merkittäviä muutoksia jumalanpalveluselämässä, jonka vuoksi myös opasta haluttiin uudistaa. Vuoden 2009 oppaassa on säilytetty aiemman oppaan asiasisältö, uusina asioina käydään läpi sanajumalanpalvelus, viikkomessu, perhemessu ja rukoushetket. Uusimmassa oppaassa on laajennettua pohdintaa saarnasta ja ehtoollisesta, lisäksi siinä käydään ensimmäistä kertaa läpi kirkkovuoden jumalanpalvelukset. Uutta ovat myös lasten osallistumista ja eku-meenisiä tilanteita koskevat luvut.⁷⁰ Artikkelin aineistona on lisäksi myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon Käsikirjakomitean vuonna 1996 julkaisema Perheiden jumalanpalvelukset -opas.

Perhejumalanpalveluksen kaavat (1968, 1983 ja 2000) koostuvat erilaisista osista. Perhemessun kaavan (2000) rakenne on jumalanpalvelusuudistuksen mukainen: johdanto, sanaosa, ehtoollinen ja päätösosa⁷¹. Kunkin tutkimani kaavan osat muodostavat kokonaisuuden, jossa eri osissa tulee esille kirkkovuoden ajan-kohta ja sen teema. Kaavojen osat poikkeavat toisistaan ilmenemismuodoiltaan ja toteutustavoiltaan.⁷² Tutkimani kolme perhejumalanpalveluksen kaavaa rakentuvat seuraavista osista: 1. virret ja muu musiikki, 2. liturgiset osat (jumalanpalveluksen laulettavat osat, voidaan myös lausua) 3. rippi ja rukoukset, 4. raamatuntekstit, saarna ja uskontunnustus sekä 5. ehtoollisosa (ei kaavassa 1968). Käsittelen jumalanpalveluksen ehtoollisosa omana kokonaisuutenaan ja muita liturgisia osia omanaan.

Tutkimukseni on vertaileva tapaustutkimus. Vertailen tapausten – kunkin kaavan viisi osaa – sisäisiä yhtäläisyyksiä ja eroja osallisuuden viitekehityksessä: miten lasten rakenteellista osallisuutta tuetaan kussakin kaavan osassa ja miten se on muuttunut. Vertaileva tapaustutkimus on tiukasti sidoksissa sitä ympäröivään kontekstiin, tässä tapauksessa kaavoihin. Konteksti koostuu erilaisista tasoista, jotka tarjoavat mahdollisuuden vertailuun. Jumalanpalveluksen kaavojen kontekstiin kuuluvat aina keskeisesti liturgian teologian ja historian, oppaiden ja ohjeiden, toteutetun ja eletyn liturgian sekä jumalanpalveluksen kokijan kontekstit. Tässä artikkelissa vertailen tapausta, kaavojen osia, ohjeiden ja oppaiden sekä liturgian historian ja teologian kontekstiin osallisuuden viitekehityksessä.⁷³ Bartlett & Vavrus⁷⁴ kehottavat tekemään vertailua horisontaalisella, vertikaalisella ja ajallisella tasolla

---

70 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 9.

71 Palvelkaa Herraa iloiten 2000, 2.

72 Esimerkiksi vuoden 1968 kaavassa johdanto sisältää kolme vaihtoehtoa, joista jokaisen voi laulaa tai lausua: a) alkusiunaus, b) pyhäpäivän johdantolauselema tai raamatunlause, jonka jälkeen seurakunta voi laulaa kunnian tai c) johdantovuorolaulu. Vuoden 1983 kaavassa johdantona on joko johdantovuorolaulu, joka voidaan myös lausua tai alkusiunaus. Vuoden 2000 kaavan johdanto-osassa alkusiunaus on oma kohtansa, jossa siunaus ja vuorotervehdys voidaan laulaa tai lausua tai laulaa kaikulauluna, sen jälkeen johdantosanat.

73 Piekkari & Welch 2020, 211–212.

74 Bartlett & Vavrus 2017, 14.

mahdollisimman syvällisen ymmärryksen saavuttamiseksi. Tässä artikkelissa kaavojen osien vertailun horisontaalista tasoa edustaa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluselämän konteksti, vertikaalista tasoa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon perhejumalanpalvelusten konteksti, ajallista tasoa puolestaan historiallinen ja ajallinen konteksti.⁷⁵

Ruohonjuuritasolla syntyneet perhejumalanpalvelukset ovat 2020-luvulla monessa seurakunnassa korvanneet virallisten kaavojen pohjalta pidettävät perhejumalanpalvelukset. Vaikka kirkolliskokouksen hyväksymät perhejumalanpalvelusten kaavat ja niiden linjaukset antavat kuvan virallisesta lasten osallisuuden tukemisen mahdollistamisesta ja kehittymisestä Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa, eivät ne anna kattavaa kuvaa lasten osallisuuden käytännön todellisuudesta. Tässä yhteydessä ei ole mahdollista arvioida lasten osallisuutta ja sen tukemista perhejumalanpalveluskaavoissa kansainvälisen kehityksen valossa.

Osallisuuden mahdollistaminen perhejumalanpalveluskaavoissa

Perhejumalanpalveluskaavojen yleiset tavoitteet osallisuuden näkökulmasta

Kaavassa 1968 kiinnitetään vain vähän huomiota lasten osallisuuden tukemiseen. Päiväjumalanpalveluksen oppaan (1971) ohjeet ovat varsin yleisiä ja luonteeltaan teknisiä. Myöhemmät ohjeet (1983) painottavat sekä kausisuunnittelun että yksittäisten jumalanpalvelusten suunnittelun merkitystä. Jumalanpalveluksen ilmapiiiriin ja käytännöllisyyteen sekä tilaan ja liturgin alttarikäyttämiseen kiinnitetään huomiota.⁷⁶ Oppaassa kehoitetaan ”välttämään sellaista seremoniallisuutta, jonka hengellistä merkitystä ei ole seurakunnalle selvitetty”.⁷⁷ Liturgisia eleitä ja kristillisiä symboleita kehoitetaan käyttämään, mutta samalla varoitetaan ritualismista.⁷⁸

Kaavassa 1983 lasten osallisuuden tukeminen saa useita eksplisiittisiä muotoja. Sen tavoitteena oli olla kielellisesti yksinkertainen.⁷⁹ Jumalanpalvelukseen nähtiin kuuluvan yhteinen suunnittelu ja valmistelu, itse jumalanpalvelustapahtuma sekä toiminta jumalanpalveluksen jälkeen yhdessä löydettyjen oivallusten myötä. Vuorovaikutus ja teemallisuus läpäisivät koko prosessia. Sekä oppaassa (1983) että piispainkokouksen antamissa ohjeissa painotetaan aiempaa vahvemmin jumalanpalveluselämän kokonais- ja kausisuunnittelun merkitystä.⁸⁰ Aiemmasta kaavasta poi-

75 Piekkari & Welch 2020, 213–214.

76 Jumalanpalveluksen opas 1983, 9–10.

77 Jumalanpalveluksen opas 1983, 5.

78 Jumalanpalveluksen opas 1983, 11.

79 Perhejumalanpalvelus 1983, 2.

80 Jumalanpalveluksen opas 1983, 7; piispainkokouksen ohjeet 15.9.1983.

keten kehoitetaan rohkeaan symboliikan ja eleiden käyttöön. Jumalanpalveluksen subjekteina ovat entistä selkeämmin sekä työntekijät että seurakuntalaiset.⁸¹

Kaavassa 2000 lasten osallisuuden tukeminen saa edellisen kaavan (1983) tavoin useita eksplisiittisiä muotoja. Seurakuntalaisten osallistumista jumalanpalveluksen suunnitteluun ja toteutukseen halutaan vahvistaa.⁸² Oppaan (2009) ohjeissa osallisuuden tukemisen näkökulmasta uutta on lapsen arvon korostaminen. Lapsen oikeutta osallistua jumalanpalvelukseen hänen ikänsä, kehitysvaiheensa ja peroonsa huomioiden, korostetaan aiempia kaavoja holistisemmalla tavalla.⁸³ Uusin kaava (2000) rakentaa entistä tietoisemmin siltaa sukupolvien välille. Perheiden elämänrytmiä halutaan tukea ja luoda mahdollisuuksia pyhän kokemiseen. Tilan käyttöön kiinnitetään aiempaa suurempaa huomiota. Osallisuutta tuetaan aiemmista kaavoista poiketen eksplisiittisesti kaikilla aisteilla koettavan messun välityksellä.⁸⁴ Virikkeellisen toteutuksen ohella Jumalanpalveluksen oppaassa (2009) muistutetaan sisällön ytimeen keskittymisestä.⁸⁵

Lasten osallisuuden näkökulmasta kaavojen yleiset tavoitteet ovat kehittyneet erityisesti seuraavin tavoin:

1) Symbolien, eleiden ja rituaalien varovaisesta ja ymmärrykseen tähtäävästä käytöstä on edetty vähitellen kohti holistista, kaikilla aisteilla koettavaa jumalanpalvelusta.⁸⁶

2) Seurakuntalaisesta on tullut jumalanpalveluksen subjekti. Uusissa kaavoissa seurakuntalaiset ovat osallisia sekä jumalanpalveluksen suunnittelusta että toteutuksesta.⁸⁷

3) Lapsen arvo ja hänen henkilökohtaiset edellytyksensä osallisuuteen korostuvat uusimmassa kaavassa.⁸⁸

Virret ja muu musiikki

Kaava 1968 ja opas (1971) eivät kiinnitä erityistä huomiota lasten ja perheiden osallistamiseen jumalanpalveluksen musiikin avulla. Oppaan (1971) mukaan päiväjumalanpalveluksen musiikin valinnan ja toteutuksen pääperiaatteina ovat ”tarkoituksenmukaisuus, luontevuus ja kiirehtimätön joustavuus”.⁸⁹ Sen sijaan myöhemmin ilmestynyt opas (1983) painottaa jumalanpalveluksen musiikin lapsia osallistavaa merkitystä.⁹⁰

---

81 Jumalanpalveluksen opas 1983, 26–31.

82 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 9.

83 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 73–75.

84 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 5–7.

85 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 39.

86 Jumalanpalveluksen opas 1983, 5 ja 11; Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 5–7.

87 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 9.

88 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 73–75.

89 Päiväjumalanpalveluksen opas 1971, 17.

90 Jumalanpalveluksen opas 1983, 31–36.

Kaavassa 1983 vahvistuu monipuolisen musiikillisen toteutuksen merkitys paitisi osallisuuden kokemisessa myös sanoman syventämisessä ja avartamisessa. Tuttujen virsien rooli nähdään tärkeäksi, outoa virttä kehoitetaan harjoittelemaan yhdessä ennen jumalanpalveluksen alkua. Musiikillinen toteutus laajenee mahdollisuudeksi laulaa myös pyhäkoulussa tai päiväkerhossa opittuja lauluja.⁹¹ Uutta aiempaan kaavaan nähden on myös kuoron vahvistunut rooli kanttorin kanssa virsi- ja messulaulun tukemisessa ja johtamisessa. Kuoro saa myös useita itsenäisiä liturgisia tehtäviä.⁹² Lapsi kuorolaisena voi kolmella tavalla ruokkia lapsen osallisuutta: lapsi itse toimijana kokee tehtävän merkittäväksi; lapsi oppii lauluja, osaaaminen vahvistaa osallisuuden kokemusta ja muut paikalla olevat lapset kokevat usein toisen lapsen esillä olemisen kiinnostavana – lapsen on helpompi samaistua toiseen lapseen.

Kaavassa 2000 kiinnitetään aiemmista kaavoista poiketen huomiota jumalanpalveluksen musiikin kokonaisvaltaiseen toteutukseen. Musiikki toimii jumalanpalveluksen kielenä ja tunteiden tulkkina. Kaikulaulun pedagogista merkitystä painotetaan.⁹³

Virsi- ja muun musiikin osalta lasten rakenteellisen osallisuuden tukeminen on muuttunut kaavoissa seuraavilla tavoilla:

- 1) Kuoro on saanut monipuolisia tehtäviä ja sen rooli on vahvistunut.⁹⁴
- 2) Virsien ja laulujen tuttuuden merkitystä on alettu korostaa ja niillä halutaan luoda kodikkuutta.⁹⁵
- 3) Jumalanpalveluksen musiikillinen toteutus on kehittynyt monipuolisempaan ja kokonaisvaltaisempaan suuntaan.⁹⁶

Virret ja muu musiikki ovat jumalanpalveluksen kontekstissa keskeisessä asemassa luterilaisessa perinteessä. Jumalanpalveluksessa virsillä on erilaisia tehtäviä, seurakuntavirret vaihtelevat kirkkovuoden ajankohdan ja messun osan mukaan.⁹⁷ Virren mahdollisuudet on haluttu ottaa käyttöön avarammin ja osallistavammin. Virsikirjan (1986) rinnalle julkaistiin Virsikirjan lisävihko (2016) täydentämään virsikirjaa ja tarjoamaan ”tekstisisällöllisesti, kielellisesti ja musiikillisesti uutta”. Eri-tyisesti toistoon, liikkeeseen ja variaatioihin perustuvat virret osallistavat seurakun-

91 Perhejumalanpalvelus 1983, 2.

92 Jumalanpalveluksen opas 1983, 28.

93 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 10.

94 Palvelkaa Herraa iloiten 2000, 109–110.

95 Perhejumalanpalvelus 1983, 2.

96 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 10.

97 Ovi messuun 2008, 57–60.

---

taa. Tavoitteena on rohkaista laulamaan vanhoja virsiä uudella tavalla ja kannustaa seurakuntalaisia mukaan yhteiseen musiikin toteuttamiseen.⁹⁸

Virret ja muu musiikki perheille suunnattujen jumalanpalvelusten kontekstissa ovat kokonaiskontekstin tavoin monipuolistuneet. Kehityksen myötä virret korvataan usein lasten virsillä⁹⁹, kirkkomuskarilauluilla¹⁰⁰ tai muulla musiikilla. Laulun tueksi otetaan yhä useammin leikki ja liike, joilla halutaan auttaa lasta osallistumaan ja tukea lapsen tarvetta liikkua. Leikillä on myös pedagoginen funktio.

Liturgiset osat

Kaavassa 1968 liturgiset osat eivät juurikaan poikkea tavallisesta päiväjumalanpalveluksesta. Kunnia voidaan laulaa kokonaan yhdessä.

Kaavassa 1983 liturgiset osat eivät juurikaan poikkea tavallisesta päiväjumalanpalveluksesta. Herra armahda -hymnin tilalla voidaan käyttää Jeesus meidän veljemme -virttä. Symbolien merkitys nostetaan kaavan ohjeissa eksplisiittisesti esiin ja niiden merkitystä kehoitetaan avaamaan lyhyesti.

Kaavassa 2000 annetaan uudenlaisena mahdollisuutena useiden liturgisten osioiden kaikulaulu, johon lapsi pääsee mukaan välittömän toiston avulla. Oppaassa (2009) muistutetaan lapsen kiinnostuksesta rituaaliseen toimintaan. Esimerkiksi käsien ristiminen ja ristinmerkin tekeminen avaavat messuun uusia ulottuvuuksia.¹⁰¹

Liturgisten osien kohdalla lasten rakenteellisen osallisuuden tukeminen on muuttunut kaavoissa kahdella tavalla:

1) Kaikulaulu tai -lausuminen, liturgisten osien välitön toisto, on otettu oppimisen ja osallisuuden kokemisen avuksi.¹⁰²

2) Liturgian holistisuutta on alettu korostaa rituaalisen toiminnan, symbolien, liikkeiden ja eleiden, tilan- ja äänenkäytön avulla.¹⁰³

Jumalanpalveluksen liturgiset osat muodostavat *jumalanpalveluksen kontekstissa* prosessinomaisen tapahtuman¹⁰⁴, joka etenee johdannosta päätökseen. Liturgian kulussa on oma sisäinen kaarensa. Liturgisten osien sisältö nousee Raamatusta. Messun liturgiset osat ovat muovautuneet historian kuluessa, jokaisella osalla on oma taustansa ja merkityksensä.¹⁰⁵ Liturgiaa viestitään myös asentojen ja liikkeiden, toiminnan ja aistitoiminnan sekä symbolien avulla. Kristilliset symbolit ovat

---

98 Virsikirjan lisävihko 2016, 8–10.

99 Lasten Virsi 1997 ja Lasten Virsi 2012.

100 Kirkkomuskari 2010; Kirkkomuskari II 2015; Kirkkomuskari III 2020.

101 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 38.

102 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 10.

103 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 113–120.

104 Kotila 2004, 147.

105 Ovi messuun 2008, 61–62.

jumalanpalveluksen merkikieltä. Myös ilmapiirissä välittyy symbolisanoma. Kirkkotila yksityiskohtineen sisältää runsaasti symboleja.¹⁰⁶

Perheille suunnattujen jumalanpalvelusten kontekstissa jumalanpalveluksen liturgiset osat näyttäytyvät toisinaan haasteellisina. Liturgiset sävelmät ja sanoitukset ovat tyyliltään hyvin toisenlaisia kuin uudet lasten virret ja laulut ja joskus niitä on hankala sovittaa yhteen. Perhejumalanpalvelusten liturgiset osat ovat kontekstuaalisoituneet. Virikemateriaaleissa syvennetään liturgisten osien merkitystä rituaalisen toiminnan ja symboliikan, vahvan kontekstuaalisuuden ja teemallisuuden avulla.¹⁰⁷

Rippi ja rukoukset

Kaavassa 1968 lapsia ajatellen mietittyjä sanamuotoja on synnintunnustuksessa ja synninpäästössä, kaksi vaihtoehtoista kollehtarukousta ja yhteinen esirukous. Esirukoukseen on mahdollista liittää rukouspyyntöjä.

Kaavassa 1983 uutta on se, että vaikeasti ymmärrettäviä osia avataan lyhyellä johdannolla. Uutena asiana nousee myös esilukijan tai avustavan ryhmän vahvistava rooli yhteen ääneen lausuttavissa kohdissa. Suurena muutoksena on työryhmälle annettu mahdollisuus valita tai valmistaa päivän teemaan sopiva synnintunnustus ja kehotus siihen, kollehtarukous ja esirukous. Uutta myös se, että avustajat voivat toimia lukijoina.

Kaavassa 2000 on uutta mahdollisuus lukea synnintunnustus yhteen ääneen tai kaikuna, käyttää rippinä Jeesus, meidän veljemme -laulua¹⁰⁸, jaksottaa synnintunnustus rukouslauseella, -laululla tai hiljaisuudella. Uutta on myös mahdollisuus ottaa ripin tueksi symbolista toimintaa (polvistuminen) ja kehotus käyttää elementtejä, joilla voidaan tukea rukoushiljaisuutta (kynttilöiden sytytys, rukousalttarit). Niin ikään uutta on mahdollisuus jaksottaa esirukous, liittää musiikkia ja symbolista toimintaa esirukouksen yhteydessä luettaviin kirkollisiin ilmoituksiin (esimerkiksi kynttilöiden sytytys tai elämänkaarilaulu).¹⁰⁹

Ripin ja rukousten kohdalla lasten rakenteellisen osallisuuden tukeminen on muuttunut kaavoissa seuraavilla tavoilla:

1) Yksinkertaisen ja ymmärrettävän kielen ohella on alettu avata lyhyesti hankalien osien ja sanojen merkitystä.¹¹⁰

106 Ovi messuun 2008, 63–70.

107 Esim. Mikkelinpäivä 2012–2020.

108 VK:n jumalanpalvelusliitteessä nro 720.

109 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 9.

110 Perhejumalanpalvelukset 1998, 15: *Kaavassa (2000) käytetään synnintunnustuksesta ja synninpäästöstä termiä yhteinen rippi. Jumalanpalvelusuudistuksen loppuvaiheessa kootun perhejumalanpalvelusten aineiston erityisperusteluissa käytettiin yhteisestä ripistä muotoa anteeksipyyntö ja anteeksi-anto. Nimityksellä haluttiin korostaa lapsen tapaa ymmärtää ripin sisältö. Kuitenkin esimerkiksi sana synti käytetään tietoisesti kaikissa anteeksipyyntörukouksissa.*

2) Ripin toteutukseen annetaan rikkaammin mahdollisuuksia, musiikkia ja symbolista toimintaa.¹¹¹

3) Lapsillakin on mahdollisuus suunnitteluun ja toteutukseen avustajina tai työryhmän jäsenenä.¹¹²

4) Rukouksen pedagogisen merkityksen ohella painotetaan rukouksen yhteyttä ja osallisuutta luovaa luonnetta. Yhteyden ja osallisuuden luomisen avuksi on otettu rukoushiljaisuutta tukevia konkreettisia elementtejä, symbolista toimintaa ja musiikkia.¹¹³

Vuoden 2000 Jumalanpalveluksen opas viittaa Lutherin Isoon katekismukseen, jonka mukaan yhteisessä ripissä seurakunta muistaa kastetta ja palaa kasteen armoon. Synnintunnustukseen kuuluvat sekä henkilökohtainen että yhteisöllinen aspekti.¹¹⁴ *Jumalanpalveluksen kontekstissa* rippi koetaan toisinaan ongelmalliseksi ja haasteelliseksi monitulkintaisuutensa vuoksi. Paavo Kettunen on havainnut tutkimuksissaan ripistä ja häpeästä syyllisyyden sekoittuvan usein häpeään. Ihmiset kokevat usein syyllisyyttä asioista, jotka liittyvät ihmisenä olemisen kipuihin.¹¹⁵ Tämän ajan ihmiselle kysymys kelpaamisesta, riittämisestä ja hyväksytyksi tulemisestä on ymmärrettävämpää kieltä kuin syntipuhe. Rippiä edeltävien johdantosanojen avaava merkitys korostuu. Myös *perheille suunnattujen jumalanpalvelusten kontekstissa* huomio kiinnittyy ripissä sanoitukseen. Sanalle synty ei ole löydetty synonyymia. Ripin kokonaisvaltainen toteutus avaa ripistä monia ulottuvuuksia.

Koko jumalanpalvelus on rukousta. Kristillisen jumalanpalveluksen rukoukset nousevat sanasta ja sakramenteista, yhteydestä Kolmiyhteiseen Jumalaan.¹¹⁶ Mountainin Australiassa tekemä tutkimus rukouksen merkityksestä ja funktiosta lapsille¹¹⁷ kiinnittää huomion lähes kaikkien tutkimukseen osallistuneiden lasten tapaan käyttää rukoillessaan jonkinlaista symbolista rituaalia, kuten polvistumista, kumarrusta tai ristinmerkkiä. Tutkimuksen lapsista suurin osa kokee rukouksen tavaksi selvittää elämän vaikeista tilanteista. Parhaimmillaan rukous on tutkimuksen lapsille elämän suuri voimavara.¹¹⁸ Jumalanpalvelus laajentaa yksityisen rukouksen myös yhteisölliseksi, mikrotasolta myös makrotasolle. Symbolinen toiminta vahvistaa rukouksen oppimista ja merkitystä, auttaa lasta keskittymään. Perheiden jumalanpalvelus voi vahvistaa lapsen rukouselämää ja antaa lapselle välineitä arjen vaikeuksien hallintaan.

---

111 KK 2000, 64–65.

112 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 6–7.

113 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 9.

114 Palvelkaa Herraa iloiten 2000, 7–9.

115 Kettunen 1998 ja 2011.

116 Ovi messuun 2008, 52–55.

117 Mountain 2008.

118 Mountain 2008, 229; 231; 234–238.

Raamatuntekstit, saarna ja uskontunnustus

Kaavassa 1968 on yksi raamatunteksti, jonka voi lukea papin tai muun aikuisen ohella joku lapsi tai lasten ryhmä.¹¹⁹ Teksti voi olla myös osa varsinaisesta lukukappaleesta tai jokin muu sopiva raamatunkohta, evankeliumin ohella voidaan ottaa myös epistolateksti. Saarnan lyhyydellä halutaan huomioida lapsen jaksaminen. Saarnan asemasta opettaja voi pitää lyhyen pyhäkoulutunnin.¹²⁰ Uskontunnustus on kaavassa ennen saarnaa edeltävää virttä.

Kaavassa 1983 uutta on mahdollisuus käyttää lasten jumalanpalveluksen teksti-vuosikertaa. Liturgia kehoitetaan johdattamaan lyhyesti tekstien sisältöön liittämään ne teemaan ja jumalanpalveluksen kokonaisuuteen. Uutta on saarnan havainnollistaminen kuvilla, toiminnallisilla tapahtumilla tai musiikilla. Saarnan yhteydessä on mahdollista toimittaa kaste ennen uskontunnustusta, tällöin saarna on kaste-puheena.

Kaavassa 2000 uutta on mahdollisuus valita raamatuntekstit vapaasti kunkin pyhän eri vuosikertojen teksteistä.¹²¹ Saarnassa kannustetaan entistä kokonaisvaltaisemmin erityiseen luovuuteen ja elämyksellisyyteen: ”saarna voi sisältää raamatuntekstin lukemisen tai päätyä siihen. Saarnassa voidaan käyttää myös muita ilmaisukeinoja kuin puhetta, esimerkiksi draamaa tai leikkiä”.¹²² Uskontunnustuksena voidaan käyttää myös virttä, perhemessun uskontunnustuslaulua tai vaihtoehtoisia uskontunnustuslaulua.

Raamatuntekstien, saarnan ja uskontunnustuksen kohdalla lasten rakenteellisen osallisuuden tukeminen on muuttunut kaavoissa seuraavilla tavoilla:

1) Lukukappaleiden lisääntyneet vaihtoehdot ja mahdollisuus tekstin paikan joustavaan sijoittamiseen liturgiassa tekevät perhejumalanpalveluksesta kontekstuaalisemman ja palvelevat teemaa ja kokonaisuutta.¹²³

2) Saarnassa on lyhyen toteutuksen lisäksi otettu kaikki aistit käyttöön. Yhteyttä luodaan kokemuksellisuuden, avoimuuden, monitasoisuuden, havainnollistettavuuden ja monimuotoisuuden avulla.¹²⁴

3) Havainnollistavan toiminnan tavoitteena on turvallinen ja tuttu, kodikas jumalanpalvelus.¹²⁵

4) Uskontunnustuksen rikasta sisältöä on mahdollista avata musiikillisen toteutuksen avulla.¹²⁶

119 KK 1968, 64.

120 KK 1968, 61.

121 KK 2000, 61.

122 KK 2000, 70.

123 KK 2000, 61, 69–70.

124 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 8–9.

125 Perheiden jumalanpalvelukset 1996, 6, 8–9;

126 KK 2000, 70; Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 18.

Jumalanpalveluksen kontekstissa saarna on Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa ollut keskeisessä asemassa. Reformaation myötä tapahtui käänne, jota on kutsuttu kulttuuriseksi vallankumoukseksi. Teologinen mielenkiinto siirtyi riitistä diskurssiin: siitä, mitä tehdään, siihen, mitä sanotaan. Ymmärryksestä tuli rituaaleja tärkeämpää.¹²⁷ Reformaation jälkeisinä vuosisatoina luterilainen liturgia oheni ja sen merkitys väheni. Liturgia surkastui Heikki Kotilan mukaan saarnan kehykseksi.¹²⁸ Liturgisen uudistusliikkeen myötä painotus on myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jumalanpalveluselämässä siirtynyt ymmärtämisestä ja saarnan keskeytyksestä jumalanpalveluksen kokonaisuuteen. Tutkimuksen avulla on tunnistettu, että esimerkiksi turvallisuus, vapautus ja ymmärtäminen ovat sellaisia saarnan elementtejä, jotka ovat lisänneet kirkossakävijöiden myönteisiä kokemuksia jumalanpalveluksesta.¹²⁹ *Perheiden jumalanpalveluksen kontekstissa* on nähtävissä samansuuntainen liike kohti kokonaisvaltaisempaa jumalanpalvelusta.

Ehtoollisosa

Kaavassa 1968 ei ole ehtoollista, koska lasten ehtoollisesta ei vielä tässä vaiheessa oltu löydetty ratkaisumallia. Sen sijaan nuorison jumalanpalveluksessa (KK 1968) oli mahdollista viettää ehtoollista. Kolehdin osalta ei anneta avustajiin liittyen erillistä ohjetta.

Kaava 1983 on ensimmäinen perheille suunnattu kaava, jonka mukaan voidaan viettää ehtoollista. Yhteyden ateriana ehtoollisella on erityisen osallistava vaikutus, lapset voidaan myös siunata. Avustajilla on mahdollisuus kerätä kolehtia tai kolehti voidaan koota myös kuorissa sille varattuun paikkaan.

Kaava 2000 on ensimmäinen perhemessun kaava kirkkokäsikirjassa. Tavoitteena on madaltaa kynnystä ehtoollispöytään.¹³⁰

Lasten rakenteellisen osallisuuden tukeminen on muuttunut kaavoissa kaikkein merkittävimällä tavalla ehtoollisosassa: osattomuudesta osallisuuteen. Kastetut lapset ovat saaneet osallistua ehtoolliseen vuodesta 1979.¹³¹ Suomen mallia kutsutaan perhe-ehtoolliseksi. Lapset tulevat ehtoolliselle yhdessä aikuisen kanssa ja lapsen vanhemmat päättävät lapsen ehtoolliseen osallistumisesta.¹³² Lasten ehtoollinen on merkinnyt sekä periaatteellista että käytännöllistä muutosta perhejumalanpalveluksen toteutukselle. Lapset saavat tulla ehtoolliselle tai siunattaviksi. He eivät ole enää ulkopuolisia.

---

127 Hulmi 2019, 109–110 (Hulmi viittaa tässä Michael Meyer-Blanckiin, 2011).

128 Kotila 2004, 141.

129 Geest 1981, 28–29.

130 Palvelkaa Herraa iloiten 2009, 73.

131 KJ 2 § 11 (kts. viite 33).

132 Hiitonen 1998, 314.

Jumalanpalveluksen kontekstissa ehtoollisen sakramentti on saanut merkittävämmän aseman Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa jumalanpalvelusuudistuksen myötä.¹³³ Ehtoollisen merkityssisältö on laajentunut katumuksesta ja anteeksiantamuksesta yhteyden, kiitoksen ja eskatologisten teemojen suuntaan.¹³⁴ Jumalanpalvelus on yhteydessä pelastushistoriaan ja on sen vuoksi luonteeltaan anamneettista. Koko jumalanpalvelusta sävyttää myös reaaliapresens. Ehtoollisessa ei vain muistella Jumalan pelastustekoja, vaan Kristuksen ruumis ja veri ovat läsnä leivässä ja viinissä.¹³⁵

Perheiden jumalanpalveluksen kontekstissa ehtoollinen on muun jumalanpalveluselämän tavoin keskeisessä asemassa. Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa vallitsee laaja teologinen yksimielisyys siitä, että kaste on riittävä edellytys ehtoolliseen osallistumiseen. Kirkossa on kuitenkin pitkä perinne, joka painottaa ehtoollista edeltävän opetuksen merkitystä.¹³⁶ Luterilaisen käsityksen mukaan kaste, usko, opetus ja ehtoollinen kuuluvat yhteen. Jumalanpalveluksen opas (2009) muistuttaa lasten ehtoolliseen liittyvästä kaksoisnäkökulmasta: toisaalta kaste, usko ja opetus luovat pohjan ehtoollisen vastaanottamiselle ja sen vuoksi kastettu ja ehtoollisopetusta saanut lapsi voi nauttia ehtoollisen hänen kristillisestä kasvatuksestaan vastaavan aikuisen kanssa. Toisaalta lapsi on kasteen kautta osallinen pelastuksesta. Vaikka lapsi ei eläisikään ehtoollisyhteydessä, hän on osallinen armosta ja pyhien yhteydestä. Tämän vuoksi lasta ei tarvitse estää menemästä ehtoolliselle, mutta toisaalta ehtoolliselle menemistä ei tarvitse kiirehtiäkään.¹³⁷

Pohdintaa

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon perhejumalanpalveluskaavoissa on alusta lähtien painotettu yhteyden kokemisen merkitystä. Lapsen osallistamisen mahdollistamiseksi tutkimissani kaavoissa voidaan havaita kolme tendenssiä: *toimijuuden, kokemisen ja oppimisen tukeminen*. Näiden pyrkimysten avulla kuljetaan kohti kaavojen yleisiä tavoitteita: holologista, kaikilla aisteilla koettavaa jumalanpalvelusta, seurakuntalainen jumalanpalveluksen subjektina, lapsen henkilökohtaiset edellytykset huomioiden.

Kaavojen kehittyminen lasten *toimijuutta* tukevaan suuntaan näkyy seurakunnan ja perheen huolellisen, yhdessä tapahtuvan suunnittelun, valmistelun ja toteu-

133 KK 2000, 11; Kotila 2004, 146; Sariola 2001, 19.

134 Kotila 2004, 146.

135 Kotila 2004, 36.

136 Lindfors 2001, 59.

137 Jumalanpalveluksen opas 2009, 75–76.

tuksen tavoitteessa. Kaavojen erilaiset ja lisääntyneet vaihtoehdot tukevat kontekstuaalisuutta. Toteutuksen paikallisuudelle ja väljyydelle annetaan uusimmissa kaavoissa (1983 ja 2000) enemmän tilaa, jotta lasten ja perheiden kysymykset ja tarpeet voitaisiin parhaalla mahdollisella tavalla huomioida. Lapsi tai lapsiryhmä toimijan roolissa voi kahdella tavalla ruokkia lapsen osallisuutta: lapsi itse toimijana kokee tehtävän merkittäväksi ja lisäksi muut paikalla olevat lapset kokevat usein toisen lapsen esillä olemisen kiinnostavana – lapsen on luontevaa samaistua toiseen lapseen. Uusimmissa kaavoissa (1983 ja 2000) lasten toimijuus on mahdollista kaikissa perhejumalanpalveluksen osissa. Uusimman kaavan (2000) tavoitteena on nähdä lapsi messun keskiössä, toimijana, omien edellytystensä pohjalta.

Tämän vuosituhannen perhejumalanpalveluksille on tyypillistä liturgisten osien kontekstualisoituminen: alkuvirsi tai -laulu on introituksen paikalla; messu alkaa trinitarisella siunauksella, liturgi ja seurakunta tervehtivät toisiaan sen jälkeen; Kyrien kontekstuaalinen vaihtoehto on virsi 720; gloria on mukana; credo ja Sanctus voivat olla perinteisinä tai kontekstuaalisempina lauluina, kuten myös Agnus Dei ja benedicamus. Perhemessu päättyy traditionaaliseen tapaan siunaukseen. Liturgia, kansan työ, elää ja muuttuu kansan ja ajan mukana. Perhejumalanpalveluksen kaavan haasteena on muiden jumalanpalveluskaavojen tavoin säilyttää juuret vahvasti liturgisessa perinteessä ja samalla olla elävästi kiinni ihmisen elämäntodellisuudessa. Inkarnaatio ja kontekstuaalisuus haastavat liturgista teologiaa. Liturgian ja teologian ohella monet muut tekijät vaikuttavat jumalanpalveluselämän muotoutumiseen.¹³⁸

Postmoderni ihminen etsii kokemuksia ja elämyksiä eri tahoilta, myös jumalanpalveluksesta. Jumalanpalvelus on aina kokemuksellista, hyvän jumalanpalveluskokemuksen määritelmä riippuu jumalanpalveluksen kokijasta.¹³⁹ Kaavojen kehittyminen *kokemuksellisuutta* painottavaan suuntaan näkyy erityisesti uusimmissa kaavoissa (1983 ja 2000). Viiden aistin pedagogiikka ja holistisuus läpäisevät erityisesti uusimman kaavan (2000) kokonaisuutta. Kaavassa haetaan elämyksellisyyden ja holistisuuden avulla yhteyttä – kosketuspintaa ihmiseen, ihmisten välille sekä ihmisen ja Jumalan välille. Yhteyden kokemisen mahdollistamiseksi korostetaan hyvän ilmapiirin ja kohtaamisen merkitystä. Tutuus luo lapselle turvallisuuden kokemuksen myös jumalanpalveluksessa. Virikkeiden avulla halutaan löytää kontaktipintaa lapsiin. Symbolit, rituaalinen toiminta, eleet, liike, leikki ja tilan käyttö ovat merkittävä osa perhejumalanpalveluksen kokemuksellista kokonaisuutta.

Yhdessä laulaminen on vähentynyt, virret ja muu hengellinen musiikki ovat monille lapsille vieraita. Tuttua ja turvallista jumalanpalvelusmusiikkia ei yksiselitteises-

138 Kotila 2004, 35.

139 Monro 2014, 9.

ti enää ole. Tämä vaikuttaa väistämättä jumalanpalveluksen osallistavaan kokemukseen. Muun muassa tämän kehityksen vastavoimaksi ovat syntyneet virsimuskarit, jotka pohjautuvat Tanskassa 2000-luvun alussa syntyneeseen babysalmesangvauvamusiikkitoiminnan malliin. Virsimuskarissa vanhemmat ja lapset laulavat, liikkuvat ja leikkivät eri puolilla kirkkorakennusta ohjaajan johdolla. Virsimuskaria hyödynnetään myös perheiden jumalanpalveluksissa.¹⁴⁰ Erityismessujen laulut poikkeavat usein tavallisessa jumalanpalveluksessa lauletuista virsistä. Vaikka musiikillinen monipuolisuus on rikkaus jumalanpalveluselämässä, sen kääntöpuolella on vain perhejumalanpalvelukseen osallistuvalla kapea ja ohut musiikillinen kokemus ja kirkollisen musiikin tuntemus. Tuttuus ja turvallisuus korostuvat hyvän jumalanpalveluskokemuksen luomisessa. Erityisjumalanpalvelukset ovat musiikin osalta niin erilaisia, että tuttuuden ja turvallisuuden kokemus on usein mahdollista synnyttää ja kasvattaa vain tiettyihin erityisjumalanpalveluksiin.

Perhejumalanpalvelus on osaltaan seurakunnan kasteopetusta, siksi sen oleukseen kuuluu hartauden ohella katekeettinen puoli. Jumalanpalveluskasvatuksen myötä *oppiminen* sekä jumalanpalvelukseen osallistumisen myötä yhteyden ja osallisuuden kokeminen ovat perhejumalanpalveluksen keskeisiä tavoitteita. Opetuksen ja elämyksen suhde ei ole aina yksiselitteinen ja selkeä. Kasvatuksen päämääränä on oppiminen ja jumalanpalveluksen tavoitteena pyhän kokeminen. Erilaisista tavoitteista huolimatta jumalanpalvelus ja kasvatusta kuuluvat yhteen, sillä ne palvelevat toisiaan. Olennainen osa jumalanpalveluskasvatusta on elämyskasvatusta. Jumalanpalvelus voi tulla tutuksi vai siihen osallistumalla.¹⁴¹ Uusimmissa perhejumalanpalveluksen kaavoissa (1983 ja 2000) halutaan tukea lapsen oppimista monipuolisilla toteutustavoilla, toisto- ja kaiken menetelmällä, vaikeiden kohtien lyhyellä selittämällä, kielellisellä selkeydellä ja yksinkertaisuudella ja sanoman ytimeen keskittymällä. Jumalanpalvelukseen kasvetaan sisään vain siihen osallistumalla. Perhemessuun osallistaminen on haasteellista harvoin messuun osallistuvilla.

Ehtoollispöytään tuleminen ja ehtoollisella käyminen ovat olennainen osa ehtoolliskasvatusta. Ehtoolliskasvatuksen tulisi olla koko seurakunnan, koolla olevan yhteisön asia. Tietoisen ehtoolliskasvatuksen tukemiseksi voidaan seurakunnassa kirkkoherran johdolla laatia ehtoolliskasvatussuunnitelma.¹⁴² Ehtoolliskasvatuksen hitaan etenemisen rinnalla tilastot kertovat kasteiden määrän tasaisesta laskusta.¹⁴³ Suomen evankelis-luterilaisen kirkon sakramenttikasvatuksen ja -opetuksen

140 Virsimuskari 2019, 4–6.

141 Luumi 1986, 40–47 ja Sariola 1978, 52.

142 Ahtiainen (toim.) 2012, 90–102.

143 Kirkon tilastot/Kyrkans statistik.

voidaan sanoa elävän muutosprosessissa. Kirkon on etsittävä uusia tapoja ja väyliä kasvatukseen ja opetukseen, jotta se säilyttää sakramenttien elinvoimaisuuden ja vetovoiman.

Ymmärryksen ja älyllisyyden korostaminen on merkinnyt kirkon historiassa usein lasten aseman ja osallisuuden heikkenemistä, myös jumalanpalveluselämässä. Näin on käynyt esimerkiksi suhteessa ehtoolliseen osallistumiseen.¹⁴⁴ Liturgian kieli ei avaudu vain älyllisyyden ja ymmärryksen myötä, vaan liturgiaa eletään ja koetaan. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon liturginen elämä on saanut liturgisen uudistusliikkeen myötä juurevuutta ja uudenlaisia virikkeitä. Perheille suunnattujen jumalanpalvelusten liturgisessa elämässä etsitään koko ajan uusia muotoja. Perhejumalanpalveluksen liturgia tarvitsee katekeesia. Liturgian rikas sisältö ei kuitenkaan avaudu pelkästään opettamalla, vaan sen lisäksi tarvitaan myös kokemusta.

Lyhenteet

KJ Kirkkojärjestys

KJMK Kirkon jumalanpalvelus- ja musiikkitoimikunta

KK Kirkkokäsikirja 1968, 2000

SKSK Suomen kirkon seurakuntatoiminnan keskusliitto

Lähteet

Jumalanpalveluksen opas. Hyväksytty piispainkokouksessa 15.9.1983. SKSK 1983. Palvelkaa Herraa iloiten.

Jumalanpalveluksen opas. Hyväksytty piispainkokouksessa 13. syyskuuta 2000. Suomen ev.lut. kirkon kirkkohallituksen julkaisuja 2000: 6. Kirkkohallitus. Kirkon jumalanpalvelus- ja musiikkitoiminnan keskus 2000.

Palvelkaa Herraa iloiten. Jumalanpalveluksen opas. Hyväksytty piispainkokouksessa 9. syyskuuta 2009. Suomen ev.-lut. kirkon kirkkohallituksen julkaisuja 2009: 9. Kirkkohallitus. Jumalanpalveluselämä ja musiikki-toiminta 2009.

Perheiden jumalanpalvelukset. Suomen evankelis-luterilainen kirkko. Käsikirjakomitea 1996.

Perhejumalanpalvelus. Tuomiokapitulien valitseminen seurakuntien perhekirkkokokouksissa käytettävät kaavat. KJMK, 1980.

Perhejumalanpalvelus. Hyväksytty kirkolliskokouksessa 5. toukokuuta 1983 väliaikaiseen käyttöön. SKSK 1983.

Piispainkokouksen 15.9.1983 antamat ohjeet perhejumalanpalveluskaavan käytöstä.

---

144 Hiltunen 1989, 24–28: Lasten ehtoollisyhteyden katkeaminen 1200-luvulla.

Päiväjumalanpalveluksen opas. Kirkon jumalanpalvelustoimikunta. Toinen painos. Laajennetun piispainkokouksen hyväksymä 12. toukokuuta 1971. Helsinki 1971: Kilamapaino.

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon Kirkkokäsikirja I–II. I Evankeliumikirja, II Jumalanpalvelustenkirja. Ohjepainos. Pieksämäki 1969: Sisälähetysseuran Raamattutalon kirjapaino.

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkokäsikirja I. Jumalanpalvelusten kirja. Hyväksytty kirkolliskokouksessa 12. tammikuuta 2000. Pieksämäki: Kirjapaino Raamattutalo.

Kirjallisuus

Ahtiainen, Anita, toim. (2012). *Tytöt ja pojat ehtoollisella.* Helsinki: Lasten Keskus.

Alanen, Leena & Karila, Kirsti, toim. (2009). *Lapsuus, lapsuuden instituutiot ja lasten toiminta.* Tampere: Vastapaino.

Bartlett, Lesley & Frances Vavrus (2017). Comparative Case Studies: An Innovative approach. *Nordic Journal of Comparative and International Education* (NJCIE). NJCIE 2017, Vol. 1(1), 5–17.

Dillen, Annemie (2019). *Research with Children as theologians: Ethical and Methodological Issues.* HTS Theologiese Studies/ Theological Studies 75(1).

Geest van der, Hans (1981). *Presence in the pulpit. The impact of personality in preaching.* Translated by Douglas W. Stott. Atlanta: JohnKnoxPress.

Greene, Sheila & Malcolm Hill, toim. (2005). *Conceptual, Methodological, and Ethical Issues in Researching Children's Experience.* London: Sage Publications.

Grynewald, Erika (2005). Polunpää löytyi Saksassa. *Kotikirkko tutuksi viidellä aistilla. Kirkkopedagogiikan opas.* Toim. Issakainen, Tytti. Helsinki: Lasten Keskus.

Hay, David & Rebecca Nye (1998). *The Spirit of the Child.* Revised Edition. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Hiltunen, Petri (1998). *Aikuisten ateria? Keskustelu lasten ehtoollisesta Suomessa vuosina 1950–1980.* Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura 214. Väitöskirja.

Hulmi, Sini (2019). *Pyhän säikeitä. Näkökulmia jumalanpalveluksen teologiaan.* Helsinki: Kirjapaja.

Isola, Anna-Maria, Heidi Kaartinen, Lars Leemann, Raija Lääperi, Taina Schneider, Salla Valtari & Anna Keto-Tokoi (2017). *Mitä osallisuus on? Osallisuuden viitekehystä rakentamassa.* Työpöytä 33/2017. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Helsinki: Juvenes Print – Suomen Yliopistopaino.

Jankko, Eriikka (2019). Lapsen käsite haastaa katsomuskasvatusta. *Teologia.fi.* Lapsen käsite haastaa katsomuskasvatusta - Teologia.fi (luettu 10.4.2021).

Kansanaho, Erkki (1966). Vastuu lasten uskonelämästä. *Lapsi ja kirkko.* Frör, Kurt & Hauschildt, K. & Kansanaho, Erkki. Suomen Pyhäkouluyhdistys. Pieksämäki: Sisälähetysseuran Raamattutalon kirjapaino.

Kansanaho, Erkki (1988). *Kirkko ja lapset. Suomen Evankelis-luterilainen Pyhäkouluyhdistys 1888–1988.* Helsinki: Lasten keskus.

Kettunen, Paavo (1998). *Suomalainen rippi.* Helsinki: Kirjapaja 1998.

Kettunen, Paavo (2011). *Kätetty ja vaiettu. Suomalainen hengellinen häpeä.* Helsinki: Kirjapaja.

Kiilpeläinen, Aino-Elina (2019). Lapsi tarvitsee tilaa ja tukea hengelliselle kehitykselleen. *Teologia.fi.* Lapsi tarvitsee tilaa ja tukea hengelliselle kehitykselleen - Teologia.fi. Viitattu 11.10.2020.

Kilpiö, Markku (1987). Perhejumalanpalveluksen kehitys. *Perhejumalanpalvelus*. Toim. Helena Lindfors. Helsinki: Lasten Keskus. Suomen Pyhäkouluyhdistys.

Kirkkolaki, Kirkkojärjestys, Kirkon vaalijärjestys, Kirkon sääädöskokoelma. Suomen ev.-lut.kirkon julkaisuja 4. Kirkko ja päätöksenteko. Kirkkohallitus. Helsinki 2014.

Kirkkomuskari. Mari Torri-Tuominen (toim.). Helsinki 2010: Lasten Keskus.

Kirkkomuskari 2. Mari Torri-Tuominen (toim.). Seurakuntien Lapsityön Keskus. Helsinki 2015: Lasten Keskus ja Kirjapaja.

Kirkkomuskari 3. Mari Torri-Tuominen (toim.). Lasten ja nuorten keskus ry. Helsinki 2020: Publiva/Lasten Keskus.

Kotila, Heikki (2004). *Liturgian lähteillä. Johdatus jumalanpalveluksen historiaan ja teologiaan*. 3. uudistettu painos. Helsinki: Kirjapaja.

Lasten virsi. Seurakuntien Lapsityön Keskus. Lasten Keskus. Toim. Eerola, Kaija. Helsinki: Lasten Keskus.

Lasten virsi. Seurakuntien Lapsityön Keskus. Lasten Keskus. Toim. Torri-Tuominen, Mari. Helsinki 2012: Lasten Keskus.

Lindfors, Helena, toim. (2001). *Mieltä messuun. Lapset ja perheet kirkossa*. LK-Kirjat. Hämeenlinna: Karisto.

Lindfors, Helena (2005). Jumalanpalveluselämä leikkivässä kirkossa. *Kohti leikkivää kirkkoa*. Toim. Kalevi Virtanen. Helsinki: Lasten Keskus.

Lindgren, Kaisa & Helena Lindfors & Tiina Kangasmaa (2005). Polku jatkuu Suomesa. *Kotikirkko tutuksi viidellä aistilla. Kirkkopedagogiikan opas*. Toim. Tytti Issakainen. Helsinki: Lasten Keskus.

Loppuraportti Tiellä – På väg. Jumalanpalveluselämän kehittämishanke 2011–2013.

Luumi, Pertti (1986). Jumalanpalveluksen merkitys lapselle ja varhaisnuorelle. *Ilon kosketus. Virikkeitä lasten ja varhaisnuorten jumalanpalveluskasvatukseen*. Toim. Seppo Alaja & Maisa Savolainen. Suomen Pyhäkouluyhdistys, Tyttöjen Keskus. Helsinki: Lasten Keskus.

Mattila, Reijo (1987). Perhejumalanpalvelus jumalanpalveluselämän kokonaisuudessa. *Perhejumalanpalvelus*. Toim. Helena Lindfors. Helsinki: Lasten Keskus. Suomen Pyhäkouluyhdistys.

Modeus, Martin (2005). *Mänsklig gudstjänst*. Om gudstjänsten som relation och rit. Prästemötesavhandling till Stockholms stifts prästmöte 2005. Malmö: Daleke Grafiska AB.

Monro, Anita (2014). Experiencing Good Worship? *Liturgy*. Volume 29, 2014. Issue 2: Good Worship?

Mountain, Vivienne (2008). *Research into children's perception of prayer – the meaning and function of prayer for children*. VDM, Saarsbrücken. 208pp.

Mukulamessu. Anna-Mari Kaskinen ja Petri Laaksonen. 2. painos. Tampere 1995: Tampereen Tekstifilmi Ky.

Ovet auki. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon strategia vuoteen 2026. Strategia on hyväksytty kirkkohallituksen täysistunnon kokouksessa 22.9.2020.

Ovi messuun. Kirkkopalvelujen opintokeskus 2008. Toim. Marjaana Kanerva ja Helena Lindfors.

Perhejumalanpalvelukset. Aineistoa perhejumalanpalvelusten suunnitteluun ja viettämiseen. Eripainos Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1988 asettaman käsikirjakomitean mietinnöstä 1997. Helsinki: Lasten Keskus.

Piekkari, Rebecca & Catherine Welch (2020). Oodi yksittäistapaustutkimukselle ja vertailun moninaiset mahdollisuudet.

Laadullisen tutkimuksen näkökulmat ja menetelmät. Toim. Anu Puusa & Pauli Juuti. Tallinna: Printon Trykikoda.

Pulkkinen, Lea, toim. (2018). *Kohti yhteistä lapsikäsitystä.* Terveyden ja hyvinvoinnin laitos (THL). Työpaperi 12/2018. 24 sivua. Helsinki 2018.

Pyhäkoululehti 1897, 77–79.

Reinikainen, Satu, Katri Vappula & Raija Ojell, toim. (2021). *Polku. Vauvasta aikuiseksi seurakunnan yhteydessä.* Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 106, Kirkko ja toiminta. Helsinki: Kirkkohallitus.

Sariola, Yrjö, toim. (1978). Perhekirkko osa jumalanpalvelusuudistusta. *Lapsen vuoksi: Suomen Pyhäkouluyhdistys 1888–1978.* Helsinki: Lasten Keskus.

Sariola, Yrjö (2001). *Jumalanpalveluksen käsikirja.* Helsinki: Kirjapaja.

Senn, Frank C. (2010). *The People's Work. A Social History of the Liturgy.* Minneapolis: Fortress Press.

Stanton, Naomi (2014). A culture of blame. *Sunday School teachers, youth workers and the decline of young people in churches.* Crucible: The Christian journal of Social Ethics. p. 32.

Stenvall, Elina (2018). *Yhteiskunnallinen osallisuus ja toimijuus.* Lasten osallistuminen, kansalaisuus ja poliittisuus arjen käytäntöinä. Acta Universitatis Tamperensis 2407.

Taipale, Pentti (1962). *Pyhäkoulun opetusoppi.* Suomen Pyhäkouluyhdistys, Helsinki. Pieksämäki: Sisälähetysseuran Raamattutalon kirjapaino.

Taipale, Pentti (1974). *Perhekirkkokirja.* Helsinki: Lasten Keskus, Suomen Pyhäkouluyhdistys.

Zimmermann, Mirjam (2015). *What is Children's Theology? Children's Theology as theological competence: Development, differentiation, methods.* HTS Theologiese Studies/Theological Studies 71(3), March 2015.

Virsikirja (1986). *Suomen evankelis-luterilaisen kirkon virsikirja.* Hyväksytty kirkolliskokouksessa 13.helmikuuta 1986. Helsinki: SLEY-kirjat.

Virsikirjan lisäviikko (2016). Hyväksytty kirkolliskokouksessa 4.marraskuuta 2015. Helsinki 2016: Lasten Keskus ja Kirjapaja.

Virsimuskari. Aino-Elina Kilpeläinen, Eleonora Printz, Mari Torri-Tuominen & Jenni Urponen. Tallinna Raamatutrukikoda, Viro 2019: Lasten Keskus ja Kirjapaja.

Virtanen Kalevi, toim. (2005). *Kohti leikkivää kirkkoa.* Helsinki: Lasten Keskus.

Internet-sivuilla julkaistut artikkelit ja materiaalit

Gönlund, Henrietta (2020). Miten tutkia ja tulkita osallisuutta, osallistumista ja osallistumattomuutta? Hanna Yletyisen blogi. *Kaupunkiteologian tutkielmien tuloksia: Osallistumattomuus voi olla osallisuutta.* <https://blogs.helsinki.fi/urbantheology/kaupunkiteologian-tutkielmien-tuloksia-osallistumattomuus-voi-olla-osallisuutta/> (luettu 10.4.2021).

Kirkon tilastot/Kyrkans statistik. Jäsen-tilasto 2021 aikasarja - Kirkon tilastopalvelu (kirkontilastot.fi) (luettu 6.4.2021).

Lapsen oikeuksien sopimus (1989). Lapsen oikeuksien sopimus - koko teksti (unicef.fi) (luettu 11.10.2020).

Mikkelinpäivä. Lasten ja nuorten keskus. *Materiaalit. Mikkelinpäivä 2012–2020.* <https://www.lastenjanuortenkeskus.fi/materiaali/mikkelinpaiva> (luettu 9.4.2021).